

Dr. Philip Zimbardo és Dr. Klaus Thon

A Stanfordi Börtön Kísérlettől a valóságshow-ig

Két, egymást behelyettesítő vagy kiegészítő valósággal állunk szemben, sok esetben kiszolgáltatva a köztük lévő dinamikus kapcsolatnak, amely elhomályosítja a valós és a másolat közötti határokat. Írásunk ezeknek az egyre inkább elmosódó határoknak, a két világ közötti, sokrétű információt hordozó ütközőfelületnek a vizsgálatával foglalkozik.

Építészet vagy poszt-építészet?” – tette fel a kérdést 1984-ben Paul Virilio, akinek a véleménye szerint napjainkban két különböző jelenség veszi fel egymással a harcot: az egyik egy tapintható, szilárd elemekből felépített, materiális valóság, amely falakból, emeletekből és pontosan meghatározott terekből áll, a másik egy párhuzamos, virtuális valóság, amely nem a fizikai térhez és időhöz kötődik, hanem anyagtalán, pillanatnyi képek és részletek sorozata, magában hordozva elemei összességének félreérthetőségét és relativitását. (*Virilio*, 1984)

A börtönökről kialakult belső, egyéni, valamint társadalmilag elfogadott kollektív képünk az esetek túlnyomó többségében a fentebb említett anyagtalán, a média által létrehozott párhuzamos valóság terméke. Magával az intézménnyel hétköznapjainkban nagyon ritkán kerülhetünk kapcsolatba, teret hagyva ezáltal kíváncsiságunknak, az azt kiszolgáló médiának, ezen belül a szórákkoztatóiparnak. Ráadásul, mivel jellegét és társadalomban elfoglalt helyét tekintve a börtön nem kommunikál a külvilággal, ezzel még jobban felhívja magára a „kintiek” figyelmét, a médiának pedig többnyire szabad kezet biztosít a „bentiek” szülő reprezentációk megfogalmazásában. A médiában megjelenő börtönkép befogadóként a rendelkezésünkre bocsátott tényeket, eseményeket és körülményeket nem áll módunkban ellenőrizni, esetleg megcáfolni. Az így kapott információkból, forrástól függetlenül csupán egy ködös, hiányokkal teli álvalóság-képet alakíthatunk ki, és e valóságosnak tűnő álvalóság alapelemei fokozatosan sztereotípiákká nőttek ki magukat. Ezáltal pedig a kör bezárult, hiszen a valóságot kiegészítő vagy helyettesítő párhuzamos média-világ épp e sztereotípiákból táplálkozik és építkezik. (A befogadók által elvárt szerepet teljesíti, mert velük közös nyelven kell kommunikálnia.) E zárt folyamat eredményeképpen létrejött börtönképünk, a börtönök szerkezetéről és formavilágáról kialakult általános elképzelésünk tökéletes példája a Virilio által meghatározott poszt-építészetnek.

A média, kiváltképp a filmipar által kialakított hamis börtönképet egy esettanulmány-nal illusztrálok, amely feltárja realitás és a realitást eltúlzó fikció kapcsolatát.

Realitás és fikció (Az események számbavétele)

„Általában a nézők elfogadják, hogy egy (megtörtént esetre alapuló) filmben látott események a valóságnak megfelelőek. Történelmi tudásukat filmekből merítik, és nem ellenőrzik le az információk hitelességét. Tehát egy olyan nemzetet nevelünk, amely a saját történelmét egy Panaflex kamera lencséjén keresztül látja.” (Stuart Fischhoff, California State University, Los Angeles) (1)

Stuart Fischhoff olyan jelenségre hívja fel a figyelmet, amely nem csupán történelmi filmekre érvényes, hanem bármely olyan témakörre, amelyről életünk során csak kivételes esetekben szerezhetünk saját tapasztalatot. Fischhoff fentebb idézett kijelentése sem törté-

nelmi események kapcsán hangzott el, hanem egy 1971-es pszichológiai kísérlet nem hiteles, de hihető feldolgozásainak sorozata láttán.

Az alábbiakban e híressé vált, a pszichológiai kutatások egyik mérföldköveként számon tartott kísérlet sorsát, különböző interpretációit tekintjük át. A szenzációszámba menő kísérletet ugyanis a későbbiekben különböző céloknak kiszolgálta, mint regényt, filmet, valóság-show-t és művészeti alkotást is megvalósították. Egyenként értékelve ezek a feldolgozások hitelesnek tűnhetnek – megcáfolva a valóságot és félrevezetve az elkényelmesedett médiafogyasztókat –, összességében azonban megállapítható, hogy torzképet adnak arról a valós eseményről, a kísérletről, amelynek leképezésére vállalkoznak. A realitás, annak különböző szintű manipulálása és a fikciós elemek közötti határok e feldolgozásokban elmosódnak. Fischhoff kijelentése a legfőképpen filmekből, könyvekből ismert témakörökre vonatkozóan rendkívül fontos, ugyanis rávilágít arra, hogy ezek az információforrások, a gyors-kommunikáció és szórakoztatás céljait szolgálván, leegyszerűsített és sztereotip elemekkel dolgoznak. Ennek a jelenségnek a következménye a valótlan, de magabiztos kollektív-tudás kialakulása olyan jelenségekről, eseményekről vagy intézményekről, amelyekkel közvetlen kapcsolatot nem áll módunkban megteremteni.

1971. augusztus, Palo Alto, Kalifornia, Amerikai Egyesült Államok

1971. augusztus 14-én, vasárnap reggel Palo Altót rendőrszírénák ébresztették. A nyugodt kisvárosban több fiatal egyetemistát tartóztattak le. A diákokat lopással és fegyveres rablással vádolták a 211/459 törvény megsértése alapján. Jogaik felolvasása után a megbilincselteket a Stanford börtönbe szállították – azaz egy aznap nyílt al-börtönbe, a Stanford Egyetem Pszichológiai Karának pincéjében. A letartóztatott diákok – akik nem számítottak a rendőri jelenletre – egy újsághirdetés felhívására jelentkeztek az azóta világhírre szert tett szociálpszichológiai kísérlet önkénteseiként. A kísérletet vezető pszichológusok különböző pszichológiai tesztek és interjúk alapján a több mint hetven önkéntes diák közül 24 fiatalembert választott ki. A résztvevőket fej vagy írás alapon két csoportra osztották: örökre és rabokra. A kísérlet atyja Dr. Philip Zimbardo volt.

A kísérlet megtervezésénél Zimbardo és társai, Craig Haney, W. Curtis Banks és David Jaffe, nagy súlyt fektettek a letartóztatási folyamat, a gyanúsítottakkal való bánásmód, valamint az al-börtön környezetének a hitelességére. Azaz tudatosan olyan elemeket használtak, amelyek már a kísérlet első pillanatától kezdve meghatározták a különböző szerepköröket, az alárendeltségi viszonyokat és a szerepkörökhöz megkövetelt lelkiállapotokat. (2) Az elemek ugyanakkor közismert, a média által kedvelt klisék voltak. Ez volt a leggyorsabb módja a kellő hangulat megteremtésének, hiszen az elemek hitelességét a résztvevők közül senki sem tudta cáfolni, azok az általánosan elfogadottnak tartott büntetés-végrehajtási palettához tartoztak. A rendőri letartóztatás (3), ujjlenyomatvétel és a teljes rendőri azonosítási folyamat, még a cellákba kerülést megelőzően, az önkéntes rabok megfélemlítését és megalázását szolgálták. Ehhez hozzájárult a szerepekhez tartozó jelmez, amely

A csoportok közötti kommunikáció eldurvulása és a különböző konfliktusok kezelése sok szempontból emlékeztetett a zimbardói kísérletre. Zmijewski vizsgálatában volt ezeknek a veszélyeknek, ugyanúgy, mint a kísérlet etikátlanságának és bizonyos mértékű felelőtlenségének. Ő e kísérletet utalásként, emlékeztetésként kívánta használni, a jól meghatározott közép-európai kulturális környezet önző és kilátástalan politikai döntéseinek kritikájaként.

mindkét csoport esetén a résztvevők személyiségének az eltörlését szolgálta. A rabok ruhája egyszerű fehér hálóing volt, amelyre a nevüket helyettesítő szám volt felvarrva. Alsoneműt nem hordhattak. A ruházkodás már az első pillanattól megváltoztatta a rabok férfias viselkedését. Kialakult a kívánt alárendeltségi érzés az egyenruhába öltöztetett örökkel szemben, akik az amerikai rendőr-klisének megfelelően napszemüveget viseltek. Az egyének ily módon két homogén csoportba olvadtak össze: az egyik oldalon a kiszolgáltatottságot érző és éreztető, férfias kinézetükben megalázott rabok, valamint a tekintetüket eltakaró, hatalmat és magabiztosságot kifejező örök. Minden eszköz az önkéntesek ösztöneit célozta meg, amelyeket a média és a szociális környezetük épített ki:

„... a rabok és az örök szerepkörének eredeti forgatókönyve a résztvevők hatalommal és alárendeltséggel kapcsolatos tapasztalataira, a szülők kapcsolatának megfigyelésére, a hatóságokhoz való viszonyra és a látott filmekre, valamint börtönéletéről szóló olvasmányokra volt alapozva. Hasonlóan Milgram kutatásához, mi sem kellett, hogy megtanítsuk a résztvevőket a szerepükre. A társadalom elvégezte ezt helyettünk. Mi csak a szerepen belüli improvizációjukat kellett, hogy lejegyezzük, mint kutatási adatot.” (4)

A mesterséges környezet formai és működési elemei fokozatosan átalakították az állbörtönt igazi börtönné. A következő öt nap eseményei mind a résztvevők, mind a tudósok képzeletét fölülmúlták.

„Úgy érztem, hogy kezdem elveszíteni az identitásomat, hogy az a személy, akit én úgy hívok, hogy ..., a személy aki jelentkezett, hogy engem ebbe a börtönbe juttasson (mert ez egy börtön volt számomra és még mindig egy börtön, soha nem tekintettem kísérletnek vagy szimulációnak...), nagyon messze volt tőlem, annyira, hogy már nem voltam az a személy, hanem a 416-os voltam. Tényleg a számom voltam, 416-nak kellett eldöntenie, mit kell tennie.” (5)

Az örökben kialakult agresszivitás és hataloméhség több, számukra is hihetetlen helyzetet idézett elő. A rabok már a második nap felkelést szerveztek az örök viselkedése és az általuk megszabott szabályok ellen. A felkelésnek hamar véget vetettek, viszont elkezdődött a különböző büntetések sorozata: ruhák elkobzása, az étel elvonása, fekvőtámaszok, magánzárkába való több órás bezárás stb. Alig 36 óra elteltével az első rabot szabadlábra kellett helyezni súlyos viselkedési és gondolkodási zavarok miatt. Bosszúból az örök még kegyetlenebb módszereket találtak ki a rabok közötti rendfenntartásra. Az eredmény további öt, komoly lelki és gondolkodási zavarokkal küzdő rab szabadlábra helyezése volt. A helyzet súlyosságát felismervén, etikai, morális és egészségi okok miatt, Zimbardo a hatodik napon leállította a két hétre tervezett kísérletet. (6)

1999–2001, Németország

A Rowohlt Taschenbuch Kiadó gondozásában, 1999-ben megjelent Mario Giordano *Black Box* című regénye, amely a fentebb röviden leírt kísérletet dolgozza fel. A könyvben utalásokat találunk a regényt ihlető kutatásokra, így a Stanfordin Börtön Kísérletre, valamint a Zimbardo előtt e témában dolgozó Stanley Milgram tanulmányaira. Mario Giordano könyve azonban igazán csak 2001-ben borzolta fel az európai és tengeren túli kedélyeket, amikor könyve alapján Oliver Hirschbiegel elkészítette *A kísérlet (Das Experiment)* című filmet.

Murray állítása szerint „a Stanfordin Börtön Kísérlethez kapcsolódó német film vitát indított el arról, hogy hol végződik a realitás és hol kezdődik a fikció” (7) – szól az alcím az Amerikai Pszichológusok Egyesületének Monitor című folyóiratában. Mind a film eredeti változatában, mind a reklámozásánál felhasznált médiaanyagokban az 1971-es kísérletet nevezik meg legfőbb kiindulópontként. Ezt az utalást azonban a Stanford Egyetem jogászainak kérésére a film amerikai bemutatója előtt a forgalmazónak, a Senator Film Internationalnek törölnie kellett – valóban nyomós okok miatt.

A film forgatókönyvének középpontjában Tarek Fahd (Moritz Bleibtreu), az újságíróként, majd taxisofőrként dolgozó férfi áll, aki újsághirdetés alapján önkéntesnek jelentkezik egy szociálpszichológiai kísérlethez. A tanulmányt Dr. Klaus Thon (Edgar Selge) pszichológus csapata vezeti egy német egyetem keretén belül. A pszichológiai tesztek és interjúk alapján kiválasztott önkénteseknek két hetet kellene az albörtönben eltölteniük, amely az egyetem pincéjében van felépítve. A forgatókönyv lépésről-lépésre követi az elkövetkezendő 40–50 percben a stanfordi kísérlet eseményeit, egészen annak végkifejletéig. A hatásosság kedvéért azonban az egykori kísérletet enyhe túlzásokkal egészíti ki. A film első részében előforduló dramatizálások szerepe talán még érthető. Viszont ami ez után következik, valóban sértő a stanfordiakra nézve. A filmbeli Dr. Zimbardo, azaz Dr. Thon felelőtlenségének köszönhetően, a magát a helyzet urának képzelő Berus (Justus von Dohnányi), az örök náci tisztre emlékeztető vezéralakja, foglyul ejti a kutatók csapatának két pszichológusát, akik közül a pszichológusnőt meg is erőszakolják. A rabok és tudósok súlyos bántalmazásával folytatódik a film második része, egészen a rabok megszökéséig, amelynek két halott és több sebesült az ára.

2001–2002, London, Egyesült Királyság

Tovább haladva a stanfordi kísérlet feldolgozásainak sorában, eljutunk a kortárs szórakoztatóipar nagy találmányához, a valóságshow-hoz. Zimbardo beleegyezését és együttműködését a Stanford-i Börtön Kísérlet stúdióban történő megismétléséhez a nemzetközi hírnévnek örvendő, rangos angol médiaóriás, a British Broadcasting Corporation, azaz a BBC kívánta megszerezni. Zimbardo több ízben is kifejezte aggályait e tervvel kapcsolatban, azonban a BBC-nek és két angliai pszichológusnak, Dr. Alex Haslamnak (University of Exeter professzora és a European Journal of Social Psychology szerkesztője) és Dr. Stephen Reichernek (University of St. Andrews professzora) túl vonzó volt az ötlet ahhoz, hogy 2001 decemberében a valóság-show ne kerüljön megvalósításra a BBC Elstree Stúdióban.

Utólag, Mario Giordanóhoz és Oliver Hirschbiegelhez hasonlóan, Haslam és Reicher is igyekeztek elhatárolódni a stanfordi kísérlettől, és az attól való radikális eltéréseket próbálták bizonyítani. A két tudós *A kísérlet* néven megtervezett valóságshow-t stúdióban lejátszódó kísérletnek tekintette és szakmai áttörésként értékelte. Érvelésüket több tudós és médiaszakember megkérdőjelezte, hiszen a résztvevők tudatában voltak a tévéközvetítésnek, amely befolyásolta viselkedésüket. Az egyik résztvevő így vélekedett az eredményről: „Úgy állították, hogy ez egy komoly tudományos program, viszont úgy nézett ki, mint egy szegényes Big Brother.” (8)

A valóság-show eredménye négy egyórás, drámai címekekkel ellátott film: 1. Conflict (Konfliktus); 2. Order (Rend); 3. Rebellion (Felkelés); 4. Tyranny (Zsarnokság).

A „stúdiókísérlet” kimenetele hasonlított az eredeti, stanfordi forgatókönyvhöz: a „stúdió-börtönt” a szervezőknek a tervezettnél hamarabb be kellett zárniuk. A bezárás pontos okát nem ismerjük. Az utolsó, negyedik rész ugyanis nem érezteti a tervezettnél korábbi befejezést, erre csupán a sajtóhíradások utalnak: „A BBC kísérletét felügyelő tudósok aggódni kezdtek a 15 résztvevő lelki és fizikai egészségéért, és a tervezettnél hamarabb beszüntették a műsort.” (9) A BBC szövivője szerint a kísérlet befejezéséről szóló döntést az ez alkalomra létrehozott etikai bizottság hozta meg. Indoklásuk szerint elegendő tudományos adatot sikerült begyűjteni, s nem kívánták a helyzetet tovább fokozni. Dr. Haslam a BBC News-nek a következőt nyilatkozta: „A kísérlet eredményes volt, nem állítottuk le – kielégítette tudományos céljainkat.” (10)

2005, Varsó, Lengyelország

2005 márciusában Artur Zmijewski lengyel művész újból megrendezte a stanfordi kísérletet. Az *Isméltés* című 40 perces dokumentumfilm képviselte Lengyelországot a 2005. június-november között megrendezett 51. Velencei Biennálén. A témaválasztás jellemző Zmijewski művészi munkásságára. Filmjei társadalmilag vagy politikailag jól meghatározott csoportok viselkedését dokumentálják számukra extrém helyzetekben. Célcsoportjai között megtaláljuk a Holocaust idején szülőföldjükről elmenekült és Izraelben letelepedett zsidókat, a különböző mozgáskoordinációs problémákkal küzdő egyéneket vagy a siketeket. A menekült zsidók gyermekkori kultúrájuk és anyanyelvük elfelejtésével néznek szembe (*Izraeli triptichon – Itzik, A mi énekeskönyvünk, Lisa*); a mozgáskoordinációs problémákkal küzdő, Huntington korban szenvedő Wojciech Krolilikiewicz a hasonló betegségben szenvedő Danuta Witkowskával találkozik (Rendezvous); a siketeből összeállított kórus Bach-kantátákat ad elő a lipcsei Tamás-templomban az esélyegyenlőség néha erőltetett jegyében (Énekóra 2). Zmijewski eddigi munkásságára jellemező politikai és szociális problémákkal szembeni érzékenysége mutatkozik meg az *Isméltésben* is. A stanfordi kísérlet újrendezésének szimbolikus a jelentősége, és szorosan kötődik a mostani közép-európai politikai állapotokhoz. Mint Zmijewski eddigi munkái, ez a mű is egy szociálisan és kulturálisan pontosan behatárolt réteggel foglalkozik. Zmijewski pszichológusok segítségével rendezte meg a kísérletet, betartva az 1971-es forgatókönyvet. A pszichológiai tesztek és interjúk alapján kiválasztott önkénteseket lakhelyükön tartóztatták le és szállították a Varsó ipari negyedében felépített albtörtönbe. Kimenetelét tekintve ez a kísérlet szintén fiaskó volt. A csoportok közötti kommunikáció eldurvulása és a különböző konfliktusok kezelése sok szempontból emlékeztetett a zimbardói kísérletre. Zmijewski viszont tudatában volt ezeknek a veszélyeknek, ugyanúgy, mint a kísérlet etikátlanságának és bizonyos mértékű felelőtlenségének. Ő a kísérletet utalásként, emlékeztetésként kívánta használni, a jól meghatározott közép-európai kulturális környezet önző és kilátástalan politikai döntéseinek kritikájaként. (11)

Realitás és fikció (Célok és szempontok)

Az előző fejezetben bemutatott stanfordi kísérletnek és különböző feldolgozásainak céljai nagyon különbözőek voltak. Amint láttuk a reális-megtörtént és a fiktív-elképzelt valóságok közötti harcot minden esetben más, e valóságoktól szinte független érdekek vezérlik. E harc eredménye a két világ közötti ütközőfelületen válik láthatóvá. Az ütközőfelület (interface) Virilio meghatározása szerint nem más, mint a két médium közötti folytonos anyagáramlás szűrőfelülete. Az itt létező tér már nem vonalaktól, síkoktól és tömegekből áll, hanem pillanatképek felvillanásából és ezek összeolvadásából. (Virilio, 1984) A médiafogyasztók kielégítése végett alakulnak át a realitás elemei anyagtalan, helytől és időtől független díszletkévé, képekké és illúziókká. Egy ilyen folyamat eredményeinek lehettünk tanúi a stanfordi kísérlet átalakulása és átalakítása esetében is. A különböző célok elérése érdekében, minden esetben az eredeti kísérlet árnyékában maradván, átváltak a valós indítékok és elvesztették tudományos jellegüket. Zimbardo és csapatának felháborodása jogos, hiszen a különböző dramatizálások (Giordano, Hirschbiegel) vagy manipulálások (Haslam, Reicher) az eredeti esemény tudományosságát és következtetéseit kérdőjelezzik meg. Az ily módon manipulált történet hamis, valótlan, ám mégis hitelesnek tűnő kép formájában ívódik be a befogadók tudatába.

A két világ közötti határvonal meghatározása érdekében vizsgáljuk meg a négy eset hátterében álló célokat és alkotói szempontokat.

A stanfordi kísérletnek három tudományos célja volt. Az első Zimbardo egyik korábbi tanulmányához kapcsolódott. Zimbardo szociálisan és lelkileg normálisnak tartott

egyének gyors antiszociálissá válását vizsgálta olyan extrém helyzetekben, mint a vandализmus vagy az embertelen bánásmód. Megállapította, hogy az extrém helyzetek által kiváltott személyiség-megfosztás következménye az alárendelt vagy más személyek alacsonyabb rendűnek vagy tárgynak tekintése, s ez az állapot az agresszió további formáinak ad teret. (Zimbardo, 1970) Ennek a jelenségnek a további tanulmányozására hozta létre a kísérlet laboratóriumi, totális-környezetét (12) és állította fel a börtön-helyzetet. A második cél a különböző társadalmi helyzetek erejének és az egyénben lappangó negatív, destruktív hajlamokat aktiváló hatásának vizsgálata volt. E kutatás 1971-ben, akárcsak napjainkban, nagy horderejűnek bizonyult. A kiindulópontot Zimbardo számára itt Schein (13) leírásai képezték a koreai háború agymosási és a Kínai Kommunista Párt indoktrinációs folyamatairól. (Zimbardo, 1996/2000) E korai példák mellé aktuális incidenseket is felsorakoztat (az iraki hadifoglyok megalázását). (14) A kísérlet harmadik célja egy véletlenszerű esemény okainak és következményeinek tanulmányozása. Kevéssel a kísérlet megtervezése előtt Zimbardo diákcsoportja egy hétvége erejéig börtönbeli tilalmakat vezetett be magának. Börtönpszichológiai témával foglalkoztak és a tanulmányi folyamat kiegészítéséhez találtak ki segédeszközként a szokatlan helyzetet, amely meglepő magatartásváltozásokhoz vezetett. Zimbardo ezért is döntött a diákjai által kitalált kísérlet kontrolált környezetben történő megismételése mellett, kizárva minden idegen vagy szerinte szubjektív elemet. (Zimbardo, 2000) Mindezekkel Zimbardo a Kurt Lewin által elindított és Stanley Milgram által folytatott viselkedéstani és szociálpszichológiai kutatásokat és kísérleteket kívánta folytatni. Milgram a hatvanas években nagy elismerést szerzett a hatalom, tekintély és az ezeken keresztül kifejeződő agresszivitás tanulmányozásában. Zimbardo több cikkében is hangsúlyozza Milgram kutatásaihoz való kapcsolatát. (Zimbardo, 1970; 1973; 2000)

A kísérlet című film amerikai bemutatóját megelőzően Zimbardo a filmbeli történet tudományos megalapozatlanságát hiányolta elsősorban:

„A filmben egy örült pszichológus kijelenti: 'Rendezzük meg ezt a kísérletet!' Egyszer sem indokolták a kísérlet célját – ezáltal a film az örült-tudós filmek kategóriájába tartozik. Hihetetlen dolgok történnek és senki sem ura a helyzetnek. Ilyesmi soha nem fordul elő egy pszichológiai kísérletben.” (15)

A film forgatókönyve, amint ez az Oliver Hirschbiegellel készített interjúból (16) kiderül, több átalakításon ment keresztül. A film eredetileg Mario Giordano *Black Box* című könyvének az író által megírt forgatókönyvét követte volna. Hirschbiegel azonban elégedetlen volt a Giordano-változattal, és bevonta a csapatba az amerikai Don Bohlingert, majd Christoph Darnstadtöt. Közreműködésük eredményeképpen a cselekmény az eredeti kísérlethez, de a könyvhöz viszonyítva is még durvább fordulatokat vett, ekkor már a

A Zmijewski féle újjáépítés nagyrészt a stanfordi körülményeket tükrözi, viszont sokkal mesterségesebb, humánusabb és kortárs kivitelen. Itt is ugyanazokkal a megszokott elemekkel találkozunk, viszont ebben az esetben, a kulturális különbségek miatt, ezek teljesen más megvilágításba kerülnek. Az eddigi álbörtönök mind angolszász környezetben léteztek, míg ez egy volt kommunista országban, ahol a börtönbelsőket illetően is tipikus közép-európai állapotok uralkodnak. Ebből a nézőpontból ez a környezet a résztvevőket sokkal inkább egy általános, filmekből ismert börtönre emlékeztette, míg a helyi, különböző történetekből ismert állapotokra kevesebb utalást találtak.

párbeszéd szintjén is. Noha Zimbardo többszörösen is kritizálta a *Black Box* hitelességét (a könyv, mint említettük a stanfordi kísérletet jelöli meg forrásaként), Hirschbiegel a szereplőket és a történetet teljesen hitelesnek ítélte meg. (17) Giordano később némiképp eltávolodott korábbi dokumentarista álláspontjától és kijelentette, hogy végül is nem kötelessége tudományos munkát írni, hanem íróként mindössze történeteket kell elmesélnie emberekről, viselkedésükről, szereplőit pedig minél hitelesebben kell ábrázolnia. (18) Tény azonban, hogy mindkét szerző (Giordano és Hirschbiegel) az 1971-es eseményekről a megtörténnél lényegesen drámaibb képet fest. Zimbardo az 1971-es kísérletre tett utalások (több félreérthetetlen hasonlóság), de ugyanakkor a hihetetlen túlzások miatt tudósként valószínűleg jogosan tartja mindkét alkotást felelőtlen, túlzó, olcsó műnek. (Murray, 2002) Ezzel szemben, Hirschbiegel filmjét a német filmgyártás fordulópontjának tekinti, és hangsúlyozza arculatváltó szerepét a nemzetközi piacon. A filmet felelősségteljes, valós témával foglalkozó és mégis szórakoztató, izgalmas alkotásnak tartja. „...ez nem jellemző a német filmre, de nagyon jellemző rám. Valahogy ez az én stílusom.” (19)

Az angol produkció megszületésének háttere a két eddigi, a zimbardói és a hirschbiegeli célok és szempontok közé sorolható. Ha a német filmet Zimbardo örült tudós filmként határozta meg, akkor a londoni valóság-show az ál-tudományos / ál-tudós kategóriába tartozik. Alkotói, Haslam és Reicher természetesen tudományos kísérletként tűntették fel a tévéműsort. Kutatási céljaikat Haslam Tajfel és Turner (20) szociális identitással kapcsolatos tanulmányai alapján határozta meg. Haslam szerint a zimbardói kísérlet – kiszűrve belőle a tragikus fordulathoz vezető szervezésileg megoldatlan elemeit – egy álbörtön működésének vizsgálatára, a csoportok identitástudatának viszonyára egyszerűsíthető le. Haslam kizárja a bennünk élő gonosz fogalmát – amely Zimbardo egyik fő következtetése volt (Zimbardo, 2004) –; a kísérlet ideje alatt előforduló feszültségeket a társadalmi helyzetmegoldó-képesség hiányával magyarázza. (21) Reichert – a Haslam által megfogalmazott célok mellett – a televíziós rögzítés tudatának a résztvevőkre gyakorolt hatása is foglalkoztatta. (22) Ezt a jelenséget ő egy fokozott börtönbeli megfigyelési eszközként értékeli, és úgy tartja: annak ellenére, hogy a résztvevők tudják, felvétel készül róluk, nem képesek magatartásukat folytonosan visszafogni, kontrollálni. Több szakmai vélemény azonban nem így értékelt a helyzetet. Zimbardo szerint egy hasonló kísérlet nem etikus szakmai szempontból (ezzel 1971-es kijelentését és következtetéseit erősíti meg), nem engedélyezhető valóság-show-vá való alakítása. A szórakoztatóipar elvárásainak megfelelően a kísérlet során kaotikus helyzeteknek kell kialakulniuk (vagy ilyeneket generálnak) ahhoz, hogy a műsor ne váljon unalmassá. (23) Ennek tudatában viszont még annyira sem tekinthető etikusnak az amúgy sem etikus kísérlet megrendezése. David Miller médiaszakértő (Sterling Media Group) szerint a tudományos megközelítés hamis ok, hiszen nem ellenőrizhető a tudományos adatok valódisága.

Céljait tekintve Zmijewski *Repetition* című műve eltávolodik az előző feldolgozások torzító jellegétől. Zmijewski tudatában van a Zimbardo által leírt etikátlanságnak (Zimbardo, 1973, 2000, 2004) és a fennálló veszélyeknek, pontosan ezeket a köztudott tényeket használja ki. A kísérlet mondanivalója, ugyanakkor kilátástalansága által kívánja a politikai élet különböző döntéseire felhívni a figyelmet. Zimbardo véleményén osztozva párhuzamot állít a kísérlet és az amerikai katonák iraki (Abu Ghraib) és kubai (Guantanamo Bay) hadifoglyokkal szembeni magatartása között. Ugyanakkor a film és annak üzenete által szeretné a lengyel kormány döntésére is felhívni a figyelmet, amely döntés eredményeként Lengyelország szintén kiküldte katonáit Irakba. Ezeknek a céloknak a fényében Zmijewski filmje nem kihasználja a stanfordi kísérletet, hanem felhasználja. Zimbardo a Giordano – Hirschbiegel – Haslam – Reicher feldolgozásoknak az 1971-es kísérlet hírnevének kihasználását, majd a kísérlet saját érdekek szerinti manipulálását róta fel. Ezzel szemben a lengyel dokumentumfilm aprólékosan próbálja követni a stanfordi kísérlet forgatókönyvét. Nem kívánja azt semmilyen módon manipulálni, hanem üzenetként használja. Így a 2005-

ős *Ismétlés* köztudatban őrzött képe csak megerősíti az 1971-ben lejátszódott események üzenetét, lezárva ezzel a 34 éve kinyitott Pandora-szelencét.

Realitás vagy fikció (Eszközök és formai elemek)

Ha az itt bemutatott esettanulmány fényében felidézzük a virilói poszt-építészet fogalmát és Umberto Eco tévéről és filmekről szóló cikkeit (24), világosan láthatjuk a média által kialakított párhuzamos világvilág háttereit. A poszt-építészet létrehozó sztereotípiák és klisék, amelyek domináns módon meghatározzák a bennünk élő börtönképet, nem fedik a valóságot (bár elemeik valós elemek interpretációi). A stanfordi kísérlet feldolgozásainak formai nyelvezetében hasonló a helyzet.

Erthető módon már maga Zimbardo is kísérlete megtervezésekor e börtön-sztereotípiákkal dolgozott. Amint ezt később elmagyarázta, tudatában volt a klisék bennünk élő erejének és ezért, a résztvevők szerepkörükhez való minél gyorsabb azonosulása érdekében, tudatosan használta a sztereotíp, média által megformált börtönképet. Így született meg a pincében kialakított, felépített álbörtön: a cellák tere a negatív börtönképhez képest is kisebb volt (180x270cm, amelyben három ágyat helyeztek el), a külvilágtól elszakított ablaktalan terek, az alig egy ember befogadására alkalmas sötét magánzárka stb. Ezek mind a valóságnak nem megfelelő terek, viszont a köztudatban párosulnak egy elképzelt-valós börtönképpel. Ugyanígy kliséken alapul a résztvevők ruházkodása is: a nőiesítő hálóing, a kopaszra nyírt fejét szimbolizáló fejre húzott női harisnya vagy az örök rendőri egyenruhája és a *Cool Hand Luke*-filmből származó napszemüveg használata. (Zimbardo, 1973) Mindezek az elemek automatikus képzetársításokat indítottak el a résztvevőkben.

A későbbi feldolgozások már magát a kísérletet (és azzal együtt a börtönképet) torzították el és fogalmazzák át a klisék nyelvén. A Giordano-könyv és a Hierschbigel-film eszköztára hatásvadász, eltúlzott világot mutat be a filmekből vagy realitásból nem igen ismert (és ezért a néző számára hihető) pszichológiai kísérletekről és az abban feldolgozott börtönképről. Ilyenek például a filmbeli tudósok által alkalmazott, kínzókamrára emlékeztető formai elemek. Már maga a Giordano-könyv is egy hasonló kínzóeszközzel kapja a nevét: a Fekete Doboz egy kipárnázott páncélszekrényzerű bútordarab, amelyet magánzárkaként használnak a különösen rossz magaviseletű rabok esetében.

Az angliai valóság-show valóság-manipulálása számunkra nem áttekinthető. A lejátszódott eseményekről csupán egy négyórás, több hónapon keresztül vágott anyag vált nyilvánossá. A valóság-show formailag követte az angol börtönök világának leegyszerűsített képét, beleértve a rabok és örök egyenruháját. Azonban valóságserűségét már a résztvevők szerint is elvesztette a végleges dokumentumfilm. Állításuk szerint a csak egy kis csoportra összpontosító dokumentumfilm az egyik szereplőt teljesen hamis fényben tünteti fel, míg a többiek végig a háttérben maradnak. (25)

A Zmijewski féle újjáépítés nagyrészt a stanfordi körülményeket tükrözi, viszont sokkal mesterségesebb, humánusabb és kortárs kivitelben. Itt is ugyanazokkal a megszokott elemekkel találkozunk, viszont ebben az esetben, a kulturális különbségek miatt, ezek teljesen más megvilágításba kerülnek. Az eddigi álbörtönök mind angolszász környezetben léteztek, míg ez egy volt kommunista országban, ahol a börtönbelsőket illetően is tipikus közép-európai állapotok uralkodnak. Ebből a nézőpontból ez a környezet a résztvevőket sokkal inkább egy általános, filmekből ismert börtönre emlékeztette, míg a helyi, különböző történetekből ismert állapotokra kevesebb utalást találtak.

Jegyzet

(1) Idézi Murray, Bridget (2002): Film criticized as irresponsible. In *PsychNET*, 33. 3. American Psychological Association.

(2) „A Stanford Börtön Kísérletben a szerepekre, szabályokra, csoport-identitásra, valamint helyzetekből eredő ego-mentes viselkedés és viselkedési stílus fel-

ismerésére összpontosítottunk” – hangzott el az Amerikai Pszichológusok Egyesületének, 1996-os torontói konferenciáján. Az előadás szövege 2000-ben jelent meg a Thomas Blass által szerkesztett „*Obedience to Authority: Current Perspectives on the Milgram Paradigm*” című kötetben.

(3) A Stanford Egyetem és a Palo Alto-i rendőrség jó viszonyát kihasználva, Zimbardo elnyerte azoknak közreműködését. Ez volt a kísérlet idején használt egyetlen valóságnak megfelelő elem, úgy szereplőit, mint folyamatát tekintve.

(4) Zimbardo, 2000

(5) Zimbardo, 1973

(6) A kísérlet részletes leírását és elemzését elolvashatjuk az ennek dedikált honlapon: www.prisonexp.org.

(7) Murray, 2002

(8) Wells, Matt: *BBC2 delays 'unfair' prison experiment*, *The Guardian*, 2002. április 10.

(9) Matt Wells, *The Guardian*, (2002) január 24.

(10) Az idézet mondat a BBC honlapján jelent meg 2002. január 24-én, a *BBC denies aborting 'prison' reality show* cikkben.

(11) E közép-európai jelenségről Joanna Mytkowska beszél. Lásd Mytkowska, Joanna (2005): Too-True Scenarios. In Zmijewski, Artur: *If it happened only once it's as if never happened*. Zacheta Narodowa Galeria Sztuki, Varso.

(12) Zimbardo „total-environment”-nek nevezi a tanulmányozandó helyzet teljesen izolált, mesterséges, steril környezetét. (Zimbardo, 2000)

(13) Schein, E. H. (1956): The Chinese indoctrination program for prisoners of war: A study of attempted brainwashing. *Psychiatry*, 19. 149–172.

(14) 2003-ban a Bagdadtól 30 km-re fekvő Abu Ghraib-i amerikai katonai bázison amerikai katonák minden erre vonatkozó parancs nélkül, csupán saját szórakozásukra iraki hadifoglyokat aláztak meg. A meztelenre vetkőztetett foglyok fejére papírzacsoktól húztak és különböző szexuális konnotációjú cselekedetekre kényszerítették őket. A katonák a kialakult és általuk viccesnek tartott helyzeteket fényképen örökítették meg. (Zimbardo, 2005 – www.prisonexp.org)

(15) Murray, Bridget (2002): Film criticized as irresponsible. *PsychNET*, 33. k., 3. American Psychological Association.

(16) Mitchell, Wendy (2002): *Behind the Bars of "Das Experiment"*. Oliver Hirschbiegel on the Universal Appeal of Prison Psychiatry, indieWIRE, szeptember 19.

(17) „Hasonló egy Shakespeare-darabhoz és már az elejétől nagyon meggyőző volt. Az összes szereplő nagyon hihető volt a helyzetükben.” (Mitchell, 2002)

(18) Murray, 2002

(19) Mitchell, 2002

(20) Tajfel, H. – Turner, J. C. (1979): An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin – S. Worchel (ed.): *The social psychology of intergroup relations*. Brooks/Cole, Monterey. 33–47.

(21) Haslam, S. A. (2001): *Psychology in organizations: The social identity approach*. Sage, London.

(22) Reicher, Haslamhoz hasonlóan a szociális identitás és csoportok közötti kapcsolatokkal foglalkozik. Lásd Reicher, S. D. – Levine, M. (1994): Deindividuation, power relations between groups and the expression of social identity: The effects of visibility to the outgroup. *British Journal of Social Psychology*, 33.

(23) Wells, Matt (2002): BBC halts „prison experiment” *The Guardian*, január 24.

(24) Umberto Eco 1983-ban írt *Már nem átlátszó a képernyő* c. cikkében bemutatja és levezeti a tévének, valamint egy esettanulmány, a *Casablanca* (1942) elemzésén keresztül, a filmek kommunikációs stratégiáit. A klisék – fikció és hírek vagy hírszerű események – összeolvadására hívja fel a figyelmet és ezen keresztül kialakuló párhuzamos, nem hiteles valóság kialakulására. A néző, befogadó nemzetközi képi nyelven beszélő médium elmossa a határokat a hír (igaz) és a fikció (valótlan) között. Ezt a valótlan világot valós elemek leegyszerűsített formái népesítik be, ezáltal hamis reprezentációkat hozva létre. Lásd: Eco, Umberto (2002): *Az új középkor*, Európa Kiadó, Budapest.

(25) Wells, Matt (2002): BBC2 delays 'unfair' prison experiment. *The Guardian*, április 10.

Irodalom

Eco, Umberto (2002): *Az új középkor*. Európa Kiadó, Budapest.

Haslam, S. A. (2001): *Psychology in organizations: The social identity approach*. Sage, London.
Mitchell, Wendy (2002): *Behind the Bars of "Das Experiment"*; Oliver Hirschbiegel on the Universal Appeal of Prison Psychiatry. indieWIRE, szeptember 19.

Morawinska, A. (2005): Bevezető. In Zmijewski, Artur: *If it happened only once it's as if never happened*. Zacheta Narodowa Galeria Sztuki, Varso.
Murray, Bridget (2002): *Film criticized as irresponsible*, *Monitor. PsychNET*, 33. 3. American Psychological Association.
Mytkowska, Joanna: Too-True Scenarios. In Zmijewski, 2005

Reicher, S. D. – Levine, M. (1994): Deindividuation, power relations between groups and the expression of social identity: The effects of visibility to the outgroup. *British Journal of Social Psychology*, 33.
Schein, E. H. (1956): The Chinese indoctrination program for prisoners of war: A study of attempted brainwashing. *Psychiatry*, 19.

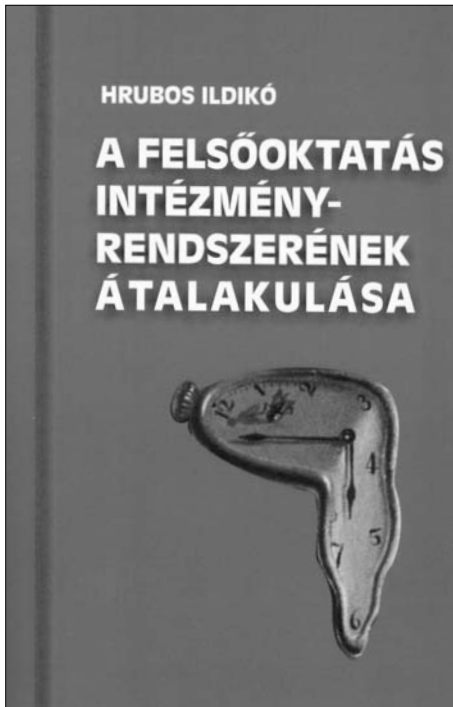
Tajfel, H. – Turner, J. C.: *An integrative theory of intergroup conflict*. In Austin, W. G. – Worchel, S. (szerk., 1979): *The social psychology of intergroup relations*. 33–47. Brooks/Cole, Monterey, CA.
Virilio, Paul (1984): *L'espace critique*, Editions Christian Bourgois. Spatiu critic, Editura Idea Design & Print, Kolozsvár.

Wells, Matt (2002): BBC halts „prison experiment”. *The Guardian*, január 24.

Wells, Matt (2002): BBC2 delays 'unfair' prison experiment. *The Guardian*, április 10,
 Zimbardo, Philip G. (1969): The human choice: Individuation, reason, and order versus deindividuation, impulse, and chaos. In Arnold, W. J. – Levine, D. (1970, szerk.): *Nebraska Symposium on Motivation*, 27. University of Nebraska Press, Lincoln, NE.
 Zimbardo, Philip G. – Haney, Craig – Banks, Curtis (1973): *Interpersonal Dynamics in a Simulated Prison*, *International Journal of Criminology and Penology*, 1.
 Zimbardo, Philip G. – Maslach, Christina – Haney, Craig (2000): Reflections on the Stanford Prison Experiment: Genesis, Transformation, Conse-

quences. In Blass, Thomas (szerk.): *Obedience to Authority: Current Perspectives on the Milgram Paradigm*. Mahwah, NJ, Lawrence Erlbaum Associates.
 Zimbardo, Philip G. (2004): A Situationist Perspective on the Psychology of Evil: Understanding How Good People Are Transformed Into Perpetrators. In Miller, A. G. (szerk.): *The Psychology of Good and Evil*. Guilford Press, New York.
 Zmijewski, Artur (2005): *If it happened only once it's as if never happened*. Zacheta Narodowa Galeria Sztuki, Varso.

Kim Attila
 Erdély, Kolozsvár

Az AULA Kiadó könyveiből